

BOZKIRIN MÜHRÜ: TAŞ HEYKELLER THE SIGNATURE OF THE STEPPE: STONE SCULPTURES

ASLI ÇANDARLI ŞAHİN

Araş. Çör. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Research assistant Dr., Muğla Sıtkı Kocman University, Faculty of Literature, Department of History
aslicandarli@mu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-0076-0064>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül- September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Çeliş Tarihi-*Received Date* : 27.02.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 19.09.2018
Sayfa-*Pages* : 419-436

<http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3895>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaedi>

This article was checked by

 iThenticate®

BOZKIRIN MÜHRÜ: TAŞ HEYKELLER*
THE SIGNATURE OF THE STEPPE: STONE SCULPTURES

ASLI ÇANDARLI ŞAHİN

Öz

Taş, sağlamlığı sayesinde yüzyıllar öncesini günümüze taşıyabilen önemli bir tanıktır. Türkler en eski devirlerden itibaren taşı oyma, ona şekil verme konusunda dikkate değer bir beceri ve çaba göstermiştir. Geyikli taşlar, balballar, heykeller... her biri kültür tarihi araştırmaları için çok kıymetli veriler sunmaktadır. Bu çalışmanın konusu taş heykellerdir ki, özellikle yazılı kaynakların anlatmakta yetersiz kaldığı birçok konuyu net şekilde gözler önüne sermeleri açısından önem arz etmektedirler. Çeşitli boyların yaşadıkları coğrafyanın tespiti konusunda yol gösterici olmalarının yanı sıra onların nasıl giyindikleri, hangi silahlarla savaştıkları, ne gibi eşyalar kullandıkları gibi gündelik yaşamın önemli noktalarını aydınlatma konusunda da oldukça kıymetlidirler.

Bu çalışma bir yandan heykellerin kültür tarihi araştırmalarına kaynaklığı üzerinde dururken bir yandan da Deşt-i Kıpçak, Sibiryâ, Türkistan gibi çeşitli coğrafyalarda rastlanan taş heykellerin mekân ve zaman farklılıkları karşısında bir değişim ya da dönüşüm yaşayıp yaşamadığı sorusuna cevap aramaktadır. Çalışmanın odak noktası ayrı zamanlarda ve ayrı coğrafi sahalarda bulunan heykellerin benzer ve farklı yönleridir.

Anahtar Kelimeler: Taş Heykel, Bozkır, Kültür, Gündelik Yaşam, İnanç Dünyası

Abstract

Thanks to the solidity of the stone, an important witness can pass centuries before onto this day. From the earliest times, the Turks have shown considerable skill and effort in carving and shaping the stone. Deer stones, balbals, sculptures ... Each offers a lot of precious information for cultural history research. The subject of this work is stone sculptures; they are important for many issues that are particularly inadequate in the written sources, in terms of their clarity. Because stone sculptures are not only a guide for the determination of geography in which various tribes lived, they are also very valuable in illuminating important points of everyday life such as how they wear, what weapons they fight with, what kind of goods they use.

On the one hand, this study is based on the origin of the stone sculptures of Deşt-i Kıpçak and investigates the cultural history of the sculptures' influence on historical studies. On the other hand, the stone sculptures found in various geographies such as Deşt-i Kipchak, Siberia and Turkistan answer the question of whether they have experienced a change or transformation. The focal point of the work is the similar and different aspects of sculptures found at different times and on separate geographical locations.

Key Words: Stone Sculptures, Steppe, Culture, Everyday Life, Faith World

---

* Bu makale, "Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

Giriş

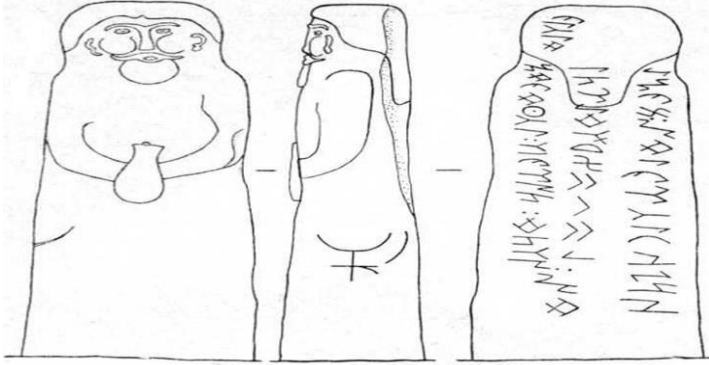
Heykeller söz konusu olduğunda karşımıza çıkan ilk mesele onların nasıl adlandırılacağıdır. Konu ile meşgul olan araştırmacılar “balbal”, “baba” ya da “bediz” gibi farklı öneriler sunmuştur (Yılmaz 2005: 206-214). Söz konusu adlandırma önerileri ile ilgili küçük bir değerlendirme yapıldığında bunların ifadede yetersiz kaldığı görülmektedir. Nitekim başlangıçta heykellerin de balbal biçiminde adlandırılması söz konusudur. Ne var ki, balbal teriminin heykele oranla daha basit hatta şekilsiz biçimde hazırlanmış kaba yontuları ifade ettiği artık genel kabul görmüştür. Üstelik balballar anlam bakımından da heykellerden oldukça farklıdır. Zira doğrudan ölen kişiyi değil ölen kişinin sağlığında öldürdüğü düşmanları temsil etmektedir (İbn Fazlan 1995: 115; Belli 2003: 35). Orhun Yazıtlarında geçen “...*hakan uçuverdi. Kırgız hakanını balbal diktim...*” ifadesi (Orkun 2011: 41) bunun açık kanıtıdır. Balbal terimi bu şekilde kenara bırakılırsa ilim literatürüne “kamennie baba” biçiminde yerleşmiş olan ifadenin de heykellerin tamamını kapsama konusunda yetersiz kaldığı düşünülmektedir. Zira “baba” kelimesi Rusça’da kadın anlamına gelmektedir (Yusipova 2006: 23). Dolayısıyla anlam açısından erkek heykeller bu adlandırmanın dışında kalmaktadır (Yılmaz 2005: 209). Taş baba ifadesinin tüm heykelleri ifade eder biçimde kullanılması, ancak baba kelimesinin ata anlamında alınmasıyla mümkündür (Golebiowska-Tobiasz 2013: 34-35). Heykeller için bediz, figür, süsleme, bezek gibi terimler kullanıldığı da görülmüştür ancak tüm bu terimlerin anlam açısından yetersiz kaldığı ortadadır (Kızılasov 1964: 28; Tekin 1998: 38).

Taş heykel dikme geleneğinin görüldüğü tarih aralığını 6-13. yüzyıllar olarak belirlemek mümkündür (Belli 2003: 35) ve bu zamansal sınırlama heykellerin görüldüğü mekan açısından da fikir vermektedir. Nitekim taş heykeller Sibiryaya ve Altay gibi en eski devirlerden itibaren Türklere ev sahipliği yapmış olan coğrafi sahaların yanı sıra sonraki süreçte Deşt-i Kıpçak’ta da varlıklarını devam ettirmişlerdir. Türklere bu şekilde erken dönemlerden itibaren görülen heykel yapım âdeti 13. yüzyılda sona ermiştir ki, bunun Moğol İstilasası ile ilgili olduğu ya da İslâm’ın giderek artan nüfuzu sonucunda gerçekleştiği yönünde farklı görüşler mevcuttur (Krasilnikov-Telnova 2000: 231; Belli 2003: 35, 46; Pilipçuk 2013: 62). Heykel yapma geleneğinin sona ermesi ile birlikte mevcut heykeller amaçları dışında yol ve köprü inşaatlarında yapı malzemesi olarak kullanılmaya başlanmış ve büyük zarar görmüştür (Pletněva 1974: 58; Altınkaynak 2008: 114-115).

Peki, ama yüzyıllar boyunca süren bir heykel yapma geleneğinin oluşması hangi ihtiyaçtan kaynaklanmıştır? Heykeller tam olarak neyi ifade etmişlerdir?

Taş Heykellerin İfade Etiği Anlam Açısından İncelenmesi

Taş heykellerin bizzat ölen kişiyi ifade ettiği eski Türk heykelleri üzerinde bulunan metin örnekleri sayesinde açık şekilde ortaya konulmuştur. Nitekim “*Ben Karahan’daki Ezgeneyim. Yirmi altı yaşındaydım. Türkiş devlet sınırında öldüm*” ifadesi bunu net şekilde kanıtlamaktadır (Kızılasov 1964: 29-30, 33-34).

Şekil 1: Damgalı ve kitabeli bir heykel örneği (Kızlasov 1964: 33).

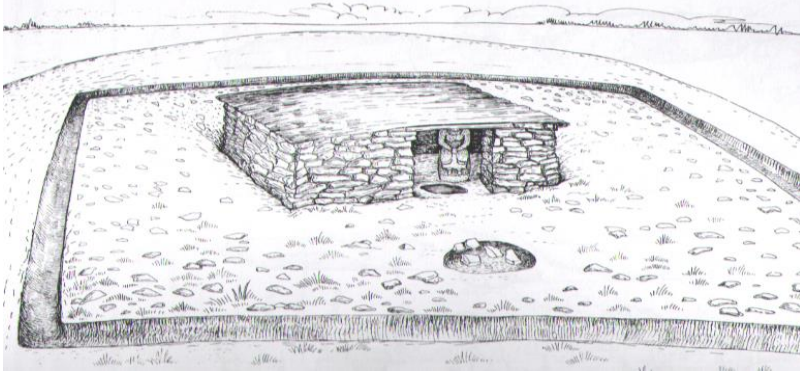
Heykellerin dikiliş amacına dair fikir veren ayrıntılardan biri, taş heykellerin yüz tasvirlerinde görülen farklılıklardır. Öyle ki, heykelin yaşı ya da genç birine mi ait olduğunun ilk bakışta anlaşılabilmesi gibi belirginlikler tasvirlerin ölen kişiye benzeme zorunluluğunun olduğunu ortaya koymuştur. Bu durumda heykeller, ölen kişinin ölümsüzleştirilmesi amacına hizmet etmektedir. Dolayısıyla atalar kültü ile heykeller arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı söz konusudur (Pletněva 1974: 74; Roux 1999: 311; Belli 2002: 913-914; Pletněva 2003: 154; Golebiowska-Tobiasz 2013: 43). Nitekim heykellere büyük saygı duyulduğu ve söz konusu saygının da heykelin okluğuna ok bırakılması ya da yanında koyun kurban edilmesi suretiyle gösterildiği bilinmektedir (Nizami 2004: 316-317). Heykellerin bulunduğu noktaların ağırlıklı olarak anma töreninin gerçekleşeceği alanda yer almış olması da heykeller ile atalar kültü ilişkisini ortaya koyan kanıtlardan biridir (Feodorov-Davidov 1966: 192; Horváth 1989: 100). Taş heykellerin tören alanına dikilmesi uygulaması, coğrafi farklılıklardan pek etkilenmemiş gözükmemektedir (Arslanova-Çarikov 1974: 229).

Heykellerin ölen kişiyi sembolize ettiğinin anlaşılmasından sonra akla gelen soru her ölen için heykel yapılıp yapılmadığıdır. Konu ile ilgili olarak taş heykellerin sadece meşhur ve zengin askerler için dikildiğini düşünenler olduğu gibi sipariş veren kişinin ölen herhangi bir akrabası adına yapıldığı görüşünde olanlar da bulunmaktadır (Pletněva 1974: 72; Pilipçuk 2013: 58). Eğer her ölen için heykel yapılmış olsaydı bunlar bir mezar taşı niteliği taşıyor olurdu. Oysa 13. yüzyıl gezgini Rubruk, heykellerin kurganlar üzerine dikildiğini belirtmişse de (2001: 42-43) yapılan araştırmalar heykellerin tümünün altında bir cenaze bulunmadığını ortaya koymuş durumdadır (Yevtuhova 1952: 114-115; Feodorov-Davidov 1966: 192; Horváth 1989: 100). Kaldı ki, işin maliyet ve zahmet kısmı düşünüldüğünde toplumun tüm üyelerinin taş heykel diktirmesi pek de mümkün gözükmemektedir.

Taş heykelerde görülen cinsiyet ve duruş farkları da işin içine dâhil olduğunda heykellerin anlamlandırılması ve dikilme amaçlarının ne olduğu ile ilgili sorular giderek artmakta ve karışık bir hal almaktadır. Kimi zaman çocuk heykellerinin de bulunduğu düşünülmüşse de genel kanı taş heykellerin yetişkinlere ait olduğu ve cinsiyetlerine göre kadın-erkek biçiminde ayrıldığı yönündedir. Duruş biçimlerine göre de oturur, ayakta durur ve yarı oturur biçimde gruplandırılmışlardır (Feodorov-Davidov, 1966: 167-186;

Pletnëva, 1974: 60). Heykellerin neden farklı duruş biçimlerine sahip olarak tasvir edildiği sorusu ilim dünyasını epeyce meşgul etmiştir. Erkek heykellerinin yönetici ya da askerleri temsil ettiğini düşünerek işin içinden çıkmak mümkündür ancak kadın heykellerinin varlığı ve üstelik de farklı duruş biçimlerinde tasvir edilmiş olmaları meselenin çok da basit olmadığını ortaya koymaktadır. Bu noktada ayakta duran kadın heykellerinin, eşlerini savaşta kaybetmiş olan kadınları; oturan kadın heykellerinin ise tam tersi eşleri savaşta ölmeyen kadınları ifade ettiğine dair bir önerme mevcuttur. Üst düzey askerlerin ayakta, zengin aile reislerinin ise oturur vaziyette tasvir edildiği düşüncesi de bulunmaktadır ve her iki önerme de ayakta duran heykellerin bellerindeki malzemenin çokluğuna dikkat çekilerek yapılmıştır. Nitekim ayakta duran tüm heykeller silahlı olarak tasvir edilirken oturan hiçbir heykelde silah bulunmaması oldukça ilginçtir (Prokofyev ve Prokofyeva, 2012: 101; Golebiowska-Tobiasz, 2013: 39; Pilipçuk, 2013: 59). Söz konusu heykellerin kadın tarafından gelen atayı, toplumda kazandığı saygınlıkla ön plana çıkmış kadınları ya da belli bir kahramanlık elde etmiş kişilerin anneleri, eşleri veya kardeşlerini temsil etmiş olabileceği düşünülmüştür (Altınkaynak 2008: 111).

Heykellerin inanç dünyası içinde nasıl bir anlama sahip olduğu sorusu önemlidir. Bilindiği üzere Eski Türklerde ölüm bir son değil, aksine yeni yaşamın başlangıcı olarak algılanmıştır. Bu anlayış içerisinde toplumun ileri gelenlerinin ölümü, onların toplum yararına hareket etmeye devam etmeleri için bir engel değildir. Zira artık onlar bolluk, bereket, iyilik ve zenginlik sağlayıcı ruhlar olarak yaşamakta, diğer dünyada da geride kalanları temsil etmektedir (Horváth 1989: 101; Roux 1999: 70-71; Tryjarski 2012: 104, 109, 138, 145). İşte bu anlayış geride kalanlar için gidenin arkasından çeşitli anma törenleri düzenleyerek onların hoşnutluğunu sağlamak düşüncesini beraberinde getirmiştir (Golebiowska-Tobiasz 2013: 33). Bu doğrultuda Eski Türk mezarları çoğu zaman kurban ve tören alanı gibi kutsal mekânlar ile çevrelenmiştir (Çoruhlu 2016: 371). Bir bakıma çit olarak adlandırabileceğimiz taş duvarlar cenaze gelenekleri içindeki yerini almıştır. Çit ile çevrili alanın içinde cenaze olsun ya da olmasın buranın ölüye atfen hazırlandığı şüphesizdir. Söz konusu çitler ölü ile yaşayanlar arasında bir set oluşturmanın yanı sıra kurban sunma ve ölüyü anma törenlerinin yapılacağı mekânların belirleyicisi olmaktadır. Zira taş heykeller genel olarak kare ya da dikdörtgen biçimli ve etrafı taşlar ile çevrili alanlarda bulunmuştur (Kızlasov 1964: 29-30; Feodorov-Davidov 1966: 192; Belli 2003: 48; Golebiowska-Tobiasz 2013: 44-45, 56). Eski Türk mezar alanlarına kimi zaman küçük bir yapının inşa ettirildiği ve bunun üzerine kişinin hayattayken savaşlarda gösterdiği başarılarının resmedildiği bilinmektedir (Kızlasov 1964: 27-28). Çinli ustalara inşa ettirilen barkların varlığı Orhun Yazıtlarında da "...Çin hakanı iç sanatkarlarını gönderdi. Bunlara ayrı bir bark yaptırıldı. İçine dışına ayrı nakış vurdurdum. Taş yonturdum..." gibi cümleler ile ifade edilmiştir (Orkun 2011: 28, 52-53). Eski Türklerde ölen kişi toplumun üst düzey yöneticilerinden biri ise mabet içinde heykeller yapılmış; ancak mücadeleler sırasında yaşamını yitiren sıradan bir asker ise basit bir çit hazırlanarak ölen kişinin tasviri taşın doğu tarafına resmedilmiştir (Kızlasov 1964: 29).

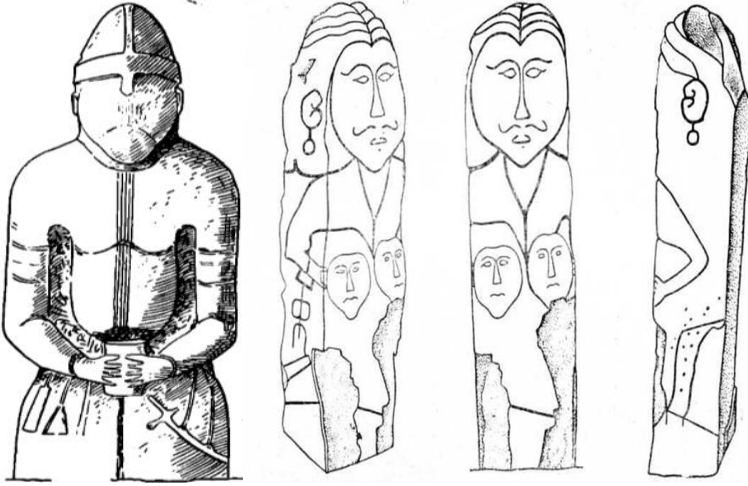

Şekil 2: İçinde heykel barındıran çevrelenmiş kutsal alan örneği (Guguev 2012: 78).

Deşt-i Kıpçak heykellerini ve dolayısıyla kutsal alanlarını iki türe ayırmak mümkündür. İlki höyük üzerinde bulunan taş heykelli alanlardır. Heykellerin bu konumu, heykel çevresinden geçen ve onu gören herkesin kurban sunup ibadet etmek zorunda olması ile ilişkili olmalıdır (Gurkin 1987: 107-108). Kutsal alanların diğeri ise höyük içerisine yapılmış çukur içinde çoğunlukla ahşap ve nadir de olsa taş heykelli yapılardır (Gurkin 1987: 107-108; Yevlevskiy ve Danilko 2012: 117, 130). Heykellerin çukurlar içinde yer alan bu konumu Gurkin'e göre ruh inancı ile ilişkilidir. Anma töreninin hemen ardından ruhun bu dünyayı tamamen terk etmesi ve ruhlara diyarına gitmesi nedeniyle ruhun bulunduğu heykel de gömülmüştür (Gurkin 1989). Heykellerin gömülmesinin Moğol istilası ile ilişkilendirilebileceği yönündeki bir diğer düşünce her iki türdeki mabetlerin kronolojik olarak 11-13. yüzyıl dönemine ait olduğunun saptanması nedeniyle haksız çıkmaktadır (Gurkin 1987: 108; Pletnëva 2003: 165). Bu tespit aynı zamanda ahşaptan yapılan heykelleri, taş heykellerin dönüşüme uğramış bir devamı olarak niteleyen görüşü de (Belli 2003: 35) haksız çıkarmaktadır. Kutsal alan türleri göz önünde bulundurulduğunda dikkat edilmesi gereken noktalardan biri taş heykellerin höyüğün en tepesinde bulunmasına karşılık ahşap heykellerin daima höyüğün içinde gömülü olmasıdır. V. A. Gorodtsov'un bildirdiğine göre heykellerin konumunu belirleyen unsur, malzemesidir. Buna göre daha maliyetli olan taş heykeller ihtişam ve gösteriş için tepede yer alırken daha ucuz olan ahşap heykeller toprağa gömülüdür (1907: 251). Sahip oldukları dayanıklılığın ya da dayanıksızlığın da heykellerin dikilecekleri yerin belirlenmesinde etkili olduğu düşünülebilir.

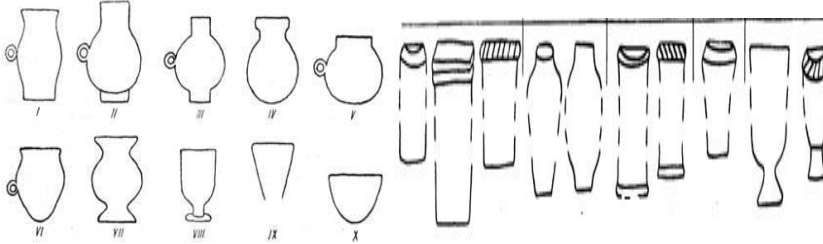
Cinsiyet ya da duruş biçiminin yanı sıra heykelleri ifade ettikleri anlamlar açısından değerlendirirken göz önünde bulundurmamız gereken unsurlardan biri de tasvirlerde yer alan kaplardır. Örneğin ilk bakışta aynı ustanın elinden çıkmış izlenimi uyandırıcısına benzer gözükten Deşt-i Kıpçak heykellerinin en dikkat çeken özelliği hafif düşük omuzlar, kalkık bir çene ve sanki bir kuralmışçasına karnın hemen üzerinde kap tutan ellerdir (Pletnëva 1974: 55; Pletnëva 2003: 156). Kaplar Sibiry heykellerinde de görülür ancak biçimleri ve tutulduğu yerler farklı şekilde tasvir edilmiştir. Deşt-i Kıpçak'ta iki elin birden tuttuğu ve belirtildiği gibi karnın hemen üzerinde bulunan kaplar Sibiry bölgesindeki heykellerde genellikle sağ elde ve göğüs hizasındadır. Sol elde kılıç vardır. Bu duruş biçimi eski dönem taş heykelleri için ağırlıklı olarak

kullanılmışsa da kabın yerine kimi zaman bir doğan geçebilmiştir. Başka bir ifade ile erken dönem heykelleri için kap farklı nesnelere yer değiştirebilmiştir. Nitekim 1960 yılında Kızlasov tarafından Tuva'da bulunmuş olan taş heykelde kap ya da kılıç yerine göğüs hizasındaki ellerde gövdeden ayrılmış kafa yer almaktadır ki, bu, tasvir edilen kişinin hayatta iken iki kişiyi öldürmüş bir savaşçı olduğunun göstergesidir (Kızlasov 1964: 35). Ancak belirtildiği üzere Deşt-i Kıpçak'ta kap adeta olmazsa olmazdır (Veselovskiy 1915: 27; Çarikov, 1979 185-187; Golebiowska-Tobiasz 2013: 38; Pilipçuk 2013: 62-63).

Şekil 3: Elde tutulan nesne tasvirleri (Kızlasov 1964: 35; Pletnëva 1974: 152).

Deşt-i Kıpçak'taki heykellerin tamamının, Sibiry ve Altay bölgesindeki heykellerin de ağırlıklı kısmının ellerinde kap tutar biçimde tasvir edilmesi önemlidir. Şekil açısından bakıldığında kapların biçimlerinin bölgeler arası bazı farklılıklara sahip oldukları gözükse de biçimleri her ne olursa olsun söz konusu kapların önemli bir mana taşıdıkları ya da özel bir amaca hizmet ettikleri ortadadır.

Şekil 4: Deşt-i Kıpçak ile Altay ve Sibiry heykellerinde tasvir edilen kapların biçimleri (Yevtuhoval 1952: 106; Pletnëva 1974: 50).

Konu ile ilgili olarak ilim âleminde kabın, ölümsüzlük suyunun kabını temsil ettiği, yaşam ve ölüm döngüsünün sembolü ya da ailenin refahını sağlayan bir tılsım olduğu şeklinde farklı yorumlar yapılmıştır (Altınkaynak 2008: 108; Golebiowska-

Tobiasz 2013: 37). Kült merkezlerinde gerçekleştirilen dini törenler sırasında su veya yemek koymak için kullanılan bir eşya olarak heykel üzerinde yer aldığı şekilde görüşler mevcuttur. Ölenin elinde kap tutar şekilde tasvir edilmesinin, ölen kişinin de kendi anma törenine katıldığına inanılması ile alakalı bir uygulama olduğu ya da diğer dünyaya sunulan kurbanın göstergesi olabileceği düşünülmüştür (Kızlasov 1964: 36; Altınkaynak 2008: 108). Konu ile ilgili olarak E. Altınkaynak, taş heykellerde tasvir edilen kaplar ile kalenderi dervişlerinin su içmek, yemek koymak ya da dilenmek gibi amaçlar doğrultusunda taşıdıkları kâseler arasında gerek işlevsel gerekse felsefi açıdan bir benzerlik ilişkisi kurulabileceğine dikkat çekmiştir (2008: 108).

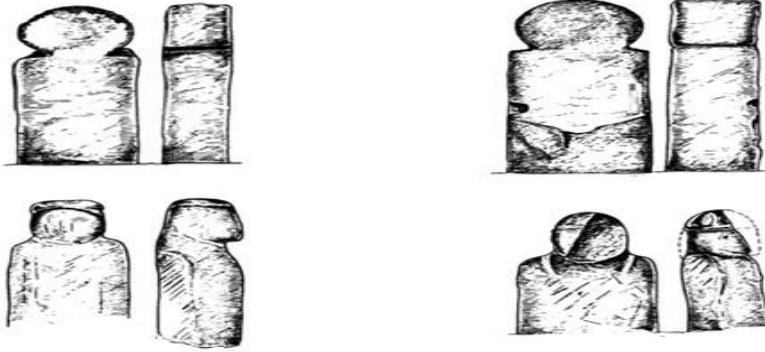
Heykellerin anlamlandırılması konusunda göğüsün sadece kadın heykeller için değil erkekler için de vurgu yapılan bir özellik olarak kullanılması dikkat çekmektedir. Göğüs kadınlarda daha çok soyun beslenmesi ve yaşamın devamlılığını ifade ederken erkek heykellerde yenilmezlik ve güç sembolü olarak kullanılmış olmalıdır (Krasilnikov-Telnova 2000: 231; Pletněva 2003: 154). Taş heykeller toplum üyelerinin çocuk sahibi olmak, şifa bulmak ya da yağmur yağmasını sağlamak adına başvurdukları unsurlar olmaları açısından önem arz etmişlerdir (Şvetskov 1979: 208; Pilipçuk 2013: 64).

Daha önce de belirtildiği üzere taş heykel yapma geleneği oldukça uzun bir süre ve çok geniş bir coğrafi sahada görülmüştür. Bu noktada tasvirlerde zaman ve mekân değişimi ile doğru orantılı bir dönüşüm yaşanmış olmalıdır. Peki, coğrafi çeşitlilik, benzerlik ve farklılık noktasında heykel yapma geleneğine nasıl yansımıştır?

Taş Heykellerin Malzeme ve Biçim Açısından Değerlendirilmesi

Heykellerin hammaddesi konusunda kolay işlenebilirlik önemli bir ölçüt olsa gerektir. Bu noktada ince taneli kumtaşı ve gözenekli kireç taşı gibi türler heykel yapımında kullanılan temel malzemeler olarak öne çıkmıştır. Bununla birlikte coğrafyanın sunduğu imkânların da etkili bir belirleyici olduğunu söylemek gerekir. Zira o bölgede ya da yakın çevresinde hangi taş türü yoğunlukta ise ana malzeme o olmaktadır. Örnek vermek gerekirse Azak civarında granit taşından, Doneç ve Kafkasya sahasında tebeşir taşından fazlaca yararlanılmıştır (Pletněva 1974: 53, 55). Yine Türkistan sahasında bulunan heykeller de o coğrafyada bulunan taş türleri ile doğru orantılı olarak granit, bazalt ve breş gibi taşlardan yapılmıştır (Çoruhlu 2007: 202).

Heykeller sahip oldukları detaylar açısından değerlendirildiğinde zaman içinde yaşanan gelişim dikkat çekmektedir. En erken biçim, son derece sade ve düz sütun şeklindeki heykellerden oluşmaktadır. Belki de bu ilk biçim, Müslüman Türklerin mezarlarının ayak ve baş kısmında bulunan taşların, özellikle de sarıklı olanların, heykellerin İslâm dini etkisi ile dönüşüme uğramış hali olarak değerlendirilmesine neden olmuştur (Veselovskiy 1915: 22). Düz sütun şeklindeki heykeller üzerinde önce yüz ve vücut detayları belirmiş; ardından bunlara giyim-kuşam ve gündelik yaşam unsurları eklenmiştir.

Şekil 5: Erken heykel biçimleri (Pletněva 1974: 170).

Taş heykeller bu gelişim çizgisi içinde değerlendirildiğinde Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki heykel tasvirlerinin, 6-7. yüzyıllarda Sibiry ve Altay topraklarında görülen heykellerin gelişmiş biçimleri şeklinde değerlendirildiğini belirtmek gerekir (Şvetskov 1979: 199; Golebiowska-Tobiasz 2013: 35). Nitekim Sibiry çevresinde bulunan heykellerin öne çıkan özelliği sadelikleridir. Bu bölge heykellerinde kişiye benzerlik daha çok giysi ve aksesuarlar ile sağlanırken Deşt-i Kıpçak'ta bunlara yüz ve diğer fiziki detaylar da eklenmiştir (Çarikov 1979: 185-187). Bu arada Deşt-i Kıpçak heykellerinin en detaylı biçimde tasvir edildiği dönemin 12. yüzyıl olduğu görülmektedir (Pletněva 1974: 55).

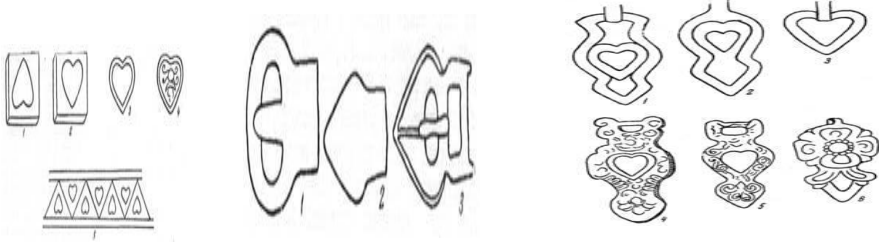
Eski Türklerin gündelik yaşamına dair önemli detayların gün yüzüne çıkmasına yardımcı olan taş heykeller sundukları veriler ile yazılı kaynakların yetersiz kaldığı çoğu konuyu aydınlatma noktasında önemli bir katkı sunmaktadır. Zira taş heykeller çeşitli boyların yaşadıkları coğrafyanın tespiti konusunda yol gösterici olmalarının yanı sıra onların nasıl giyindikleri, hangi silahlar ile savaştıkları, ne gibi eşyalar kullandıkları gibi kültürel konularda kıymetli bilgiler vermektedir. Taş heykellerin kültür tarihi araştırmalarına nasıl kaynaklık ettiğini anlayabilmek; çeşitli coğrafi bölgelerde bulunan heykellerin benzer ve farklı noktalarını ortaya çıkarabilmek için taş heykellerin sunduğu verileri daha yakından incelemek yerinde olacaktır.

Taş Heykellerin Giysi ve Aksesuar Açısından Değerlendirilmesi

Kaftan, pantolon ve çizme biçiminde görülen geleneksel Türk giysisi taş heykellere açık şekilde yansımıştır. Daha önce de belirtildiği üzere giysi detayları eski dönem heykellerde daha azken Deşt-i Kıpçak bölgesine gelindiğinde oldukça artmaktadır. Deşt-i Kıpçak heykellerinde yer alan kaftanların etek, yaka ve kol kısımları sırma şeritlerle süslenmiş durumdadır (Horváth 1989: 87-88; Dode 2001: 52). Taş heykellerde yer alan giysi süslemelerinin zenginliği ifade etmek için kullanıldığı düşünülmüştür (Graç 1961: 59). Kaftanın içinde neredeyse dizlere kadar uzun ve manşetli kolları bulunan bir gömlek yer alır (Pletněva 1974: 51; Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya 1981: 217). Giysiler pantolon ve dizin yukarısına kadar uzanan, yarım daire ya da sivri dizlikleri bulunan çizme ile tamamlanmaktadır (Berejinskiy 2004: 41). Sibiry ve Altay bölgesi taş heykellerinde görülen kaftanın yakası geriye doğru

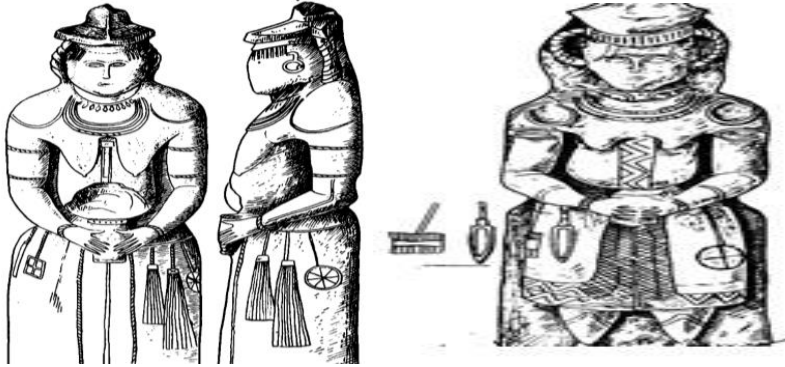
kıvrılmaktadır. Kürk olduğu düşünülen bu kaftanın altında yuvarlak bir yakaya sahip olan bir giysi daha bulunmakta ve her ikisinin beli kemerle tutturulmaktadır (Yevtuhova 1952: 105).

Eski Türk giyim kültürünün önemli bir parçası olan kemerlerin sadece aksesuar olmanın ötesine geçen işlevsellikleri taş heykellerde başarılı şekilde tasvir edilmiştir. Nitekim kemerler pantolonun vücutta sabit durmasını sağlamanın yanı sıra günlük hayatta ihtiyaç duyulan birçok eşyayı taşıma görevini de üstlenmiştir (Horváth 1989: 90; Pletněva 1974: 36; İvanov 2000: 56). Dahası kemerler gerek üzerindeki tokalar gerekse taşıdıkları eşyalar açısından birer rütbe sembolü olarak kullanılmıştır (Horváth 1989: 90; Baykuzu 2013: 222, 238).

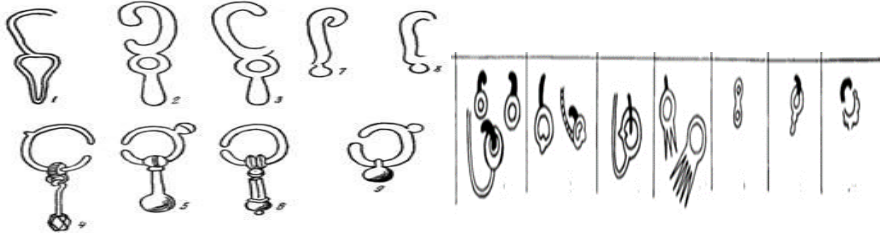
Şekil 6: Kemer parçaları (Yevtuhova 1952: 109-110).

Taş heykellerde görülen kemerler düz olabildikleri gibi ağırlıklı olarak süslemelidir. Birçok başka küçük kemer ve askıya sahiptir. Dörtgen, daire ya da kalp biçiminde değişen parçaları bulunmaktadır. Askılara çoğu zaman içlerinde ayna, çakmaktaşı, tarak, bileği taşı vs. gibi günlük kullanım eşyaları bulunan ve ipek, keçe, deri veya kürk kumaştan hazırlanmış olan küçük keseler asılıdır (Yevtuhova 1952: 108, 110, 114; Graç 1961: 65; Dode 2001: 53). Kemerlere asılan malzemeler coğrafi farklılıklardan etkilenmemiş gözükmektedir. Örneğin Deşt-i Kıpçak taş heykellerinde görülen çatal tasvirlerine Güney Sibirya bölgesinde de rastlanmıştır (Savinov 1984: 116).

Şekil 7: Deşt-i Kıpçak Heykellerinde kemere asılan nesne tasvirleri (Pletněva 1974: 119, 127).

Orta Çağ konar-göçerlerinin tümünde sadece kadınların değil aynı zamanda erkeklerin de kullandığı bir aksesuar olma özelliğine sahip bulunan küpe (İvanov 2000: 57-58) taş heykellerde tasvir edilmiştir. Deşt-i Kıpçak heykellerinden anlaşılan bu coğrafyada düz veya boncuklu halka küpelerin yanı sıra ilmek görünümlü veya altı kanatlı küpeler de kullanılmıştır. Farklı şekilli küpeler bulunsa da en yaygın olarak kullanılan küpe türü halka biçiminde olanlardır (Feodorov-Davidov 1966: 39; Pletnëva 1974: 44). Erken dönem taş heykellerde rastlanan küpeler kulak memesine yerleştirilen bir halka, çoğu zaman bu halkanın içinden sarkan küçük bir çubuk ve ucunda küçük bir asma biçimindedir (Yevtuhova 1952: 105). Soru işaretine de benzetebileceğimiz bu biçim, konar-göçerler arasında oldukça yaygın olmalıdır. Nitekim Türkistan ve Güney Sibirya'nın yanı sıra Kafkasya'da da görülmüştür (Graç 1961: 62). Bunun yanı sıra Güney Sibirya bölgesinde asma top ya da damla biçimli küpelere de rastlanmıştır (Arslanova ve Çarikov 1974: 223).

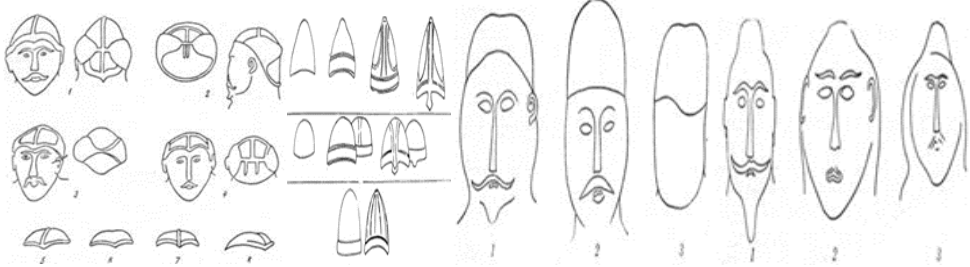

Şekil 8: Deşt-i Kıpçak, Güney Sibirya ve Altay bölgesi heykellerinde görülen küpe tasvirleri (Yevtuhova 1952: 106; Pletnëva 1974: 39).

Taş Heykellerin Başlık ve Saç Açısından Değerlendirilmesi

Deşt-i Kıpçak'ta bulunan heykeller incelendiğinde erkeklere ait başlıklar arasında başı sıkı bir şekilde saran, ucu altına düşen ve sivri tepeli bir görünüme sahip olan başlık türü belki de en bilinenidir. Bunun yanı sıra miğfer türü başlıklar da oldukça sık kullanılmıştır. Koni biçimli miğferler düz olabildikleri gibi gövde kısımları ve tepeleri süslü olarak da imal edilebilmiştir. Bazıları burun siperine sahiptir. Küresel koni biçimli bu miğferler Deşt-i Kıpçak'ın yanı sıra aynı dönemde Rus coğrafyasında da görülmüştür. Yaygın olarak rastlanılan bir diğer miğfer türü yarım küre biçiminde olanlardır. Düz, çemberli ya da burun siperi olan çeşitleri mevcuttur (Veselovskiy 1915: 31; Pletnëva 1974: 25, 34). Güney Sibirya bölgesinde bulunan taş heykeller de tıpkı Deşt-i Kıpçak'takiler gibi başlık taşımaktadırlar. Ancak aralarında biçimsel bir takım farklılıklar bulunmaktadır. Bu coğrafyadaki başlıkları genel olarak yuvarlak ve konik olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. Bununla birlikte biraz detaya inildiğinde dört tip başlık görülmektedir. Yükseklikleri ve yuvarlaklıkları ile dikkat çeken ilk tip başlıkların kürkten yapılmış olmaları muhtemeldir. İkinci tür başlıklar günümüz Kazak başlıklarına benzer biçimde kesik koni şeklindedir. Üçüncü tip başlıklar özellikle Tuva'da bulunan heykeller üzerinde görülmüştür ki, kulakların küçük yuvarlak kapaklarla örtüldüğü, alın ve ense bölümünde de ilave kısımların bulunduğu başlıklardır. Söz konusu parçalar soğuktan korunma amacına hizmet etmekte ve gerekli olmadığı zamanlarda geriye doğru kıvrılarak şeritler aracılığıyla başın arka kısmına bağlanmaktadır. Dördüncü ve son başlık tipi ise

yüksek koni biçimli başlıkların üst kısmının küt bir biçimde kesikmiş izlenimi yarattığı ya da tepedeki hafif sivri ucun aşağı doğru hafif eğik olduğu başlık türleridir (Yevtuhoва 1952: 102-104; Graç 1961: 60).

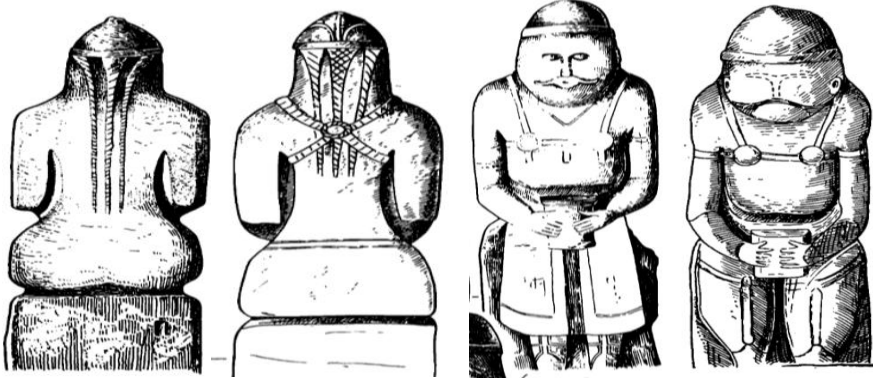
Şekil 9: Deşt-i Kıpçak ve Sibirya bölgesi heykellerinde görülen erkek başlıkları (Yevtuhoва 1952: 102-104; Pletněva 1974: 26).

Kadınların kullandığı başlıklara bakıldığında Deşt-i Kıpçak heykellerinde görülen kadın başlıklarının kendine özgü bir çeşitliliğe sahip olduğu görülür. Şapka, saç, kurdele, zincir ve halka gibi süslerin birlikteliğinden oluşan farklı modeller kullanılmıştır (Pletněva 1974: 38). Üst ve kenar kısımları süslemelerle zenginleştirilmiş yüksek taçlı şapkalar; alına inen üçgen bir siperliğe sahip kapaklı türden veya sargılı / çatkılı şapkalar; bere türünden veya “amazon” olarak adlandırılan peçeli ve silindirik şekilli şapkalar; ensesi kalkık, alını hafif inik genellikle yuvarlak yüksek koni şeklinde şapkalar; kulak ve enseyi örten kapüşonlu şapkalar bulunmaktadır (Feodorov-Davidov 1966: 36-37; Pletněva 1974: 38, 44). Horváth’a göre çeşitlilik bu konar-göçer halk arasındaki farklı boyların kendilerine özgü başlıkları kullanmalarından ileri gelmiştir (1989: 87). Başlıkların arkasından inen kanatların Deşt-i Kıpçak heykellerine özgü bir özellik olarak öne çıktığını belirtmek gerekir. Başlığın bir kısmı olan kanatlar enseden başlığa bağlı şekilde kemere ya da daha aşağıya kadar inerek tüm sırtı kapatmıştır. Kadın başlıklarının belki de en ilginç süslemesi alt tarafı dışa doğru kıvrılmış yay biçimli bir boynuz şeklinde olan süslemelerdir (Pletněva 1974: 38, 41-42; Yevglevskiy ve Danilko 2012: 128).

Şekil 10: Deşt-i Kıpçak kadın heykellerinde bulunan başlık çeşitleri (Pletněva 1974: 39, 119, 121, 122).

Türk toplumlarında yaygın olarak görülen kadınların yanı sıra erkeklerin saç örgüsü kullanması geleneği heykellerin bulunduğu coğrafya ne olursa olsun tasvirlerdeki yerini almış durumdadır (Kızılasov 1964: 354-355; Pletněva 1974: 33-34; Yevtuhova 1952: 104; Graç 1961: 61). Başlık ve saç örgüsünün yanı sıra erkeklere ait taş heykellerin yüzlerindeki en belirgin özellik, sahip oldukları bıyıklardır. Bıyığın eski Türk erkekleri için özel bir yerinin olduğu ve yaygın biçimde kullanıldığı yazılı kaynaklardan da anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Fazlan "...bütün Türkler sakallarını yolup bıyıklarını bırakırlar. Bazen onlar arasında sakalını yolmuş, çenesinin altında birkaç tüy bırakmış bir adam görürsünüz" diyerek ifade etmiştir (Graç 1961: 61; Pletněva 1974: s. 56, 158, 177, 182, 167, 168, 171; İbn Fazlan 1995: 28).

Şekil 11: Saç örgülü ve bıyıklı heykel tasvirleri (Pletněva 1974: 117, 122, 124, 142).

Taş Heykellerin Askeri Silahlar Açısından Değerlendirilmesi

Türk kimliğinin en öne çıkan özelliklerinden birinin askeri yetenekler olduğu bilinmektedir. Askeri harekâtların başarıya ulaşmasında kullanılan silahlar en az uygulanan taktik kadar önemli bir role sahiptir. Zira kullanılan silahlar güncellikten ve işlevsellikten uzak ise taktik uygulamanın pek de anlamı olmayacaktır. Türklerin ok, yay, kılıç biçiminde öne çıkan silahları taş heykellerde açık şekilde tasvir edilmiştir. Erken dönem heykellerde silah olarak daha çok kılıç ve hançer tasvirleri dikkat çekmektedir (Graç 1961: 63, 79). Deşt-i Kıpçak'ta bulunan taş heykeller incelendiğinde bunların yanı sıra ok, okluk, yay, gibi silahların ve zırh gibi koruyucu askeri unsurların da açık şekilde tasvir edildiği görülmektedir. Heykel tasvirleri incelendiğinde Deşt-i Kıpçak'ta kılıcın bele takılan ince bir kemer üzerinde ve sol tarafta taşındığı görülmektedir. Oysa Güney Sibirya bölgesinde bulunan heykellerde kılıç sol elde taşınmaktadır (Çarikov 1979: 185-187). Bulduğu yer bu şekilde farklılık gösterse de biçim özellikleri açısından ortaklık söz konusudur. Kılıçların saplarının orta kısımları düz, uç kısımları ise hafif kıvrıktır (Pletněva 1974: 29, 31; Yevtuhova 1952: 111-112). Taş heykeller üzerinde görülen silahlar arasında bulunan yaylar bele takılan kemerin sol tarafında ve genellikle aynı tarafta olan kılıcın hemen üstünde taşınmıştır (Pletněva 1974: 31). Yayların herhangi bir kap kullanılmaksızın doğrudan omuza asıldığı da olmuştur (Koca 2002: 837; Gömeç 2014: 80).

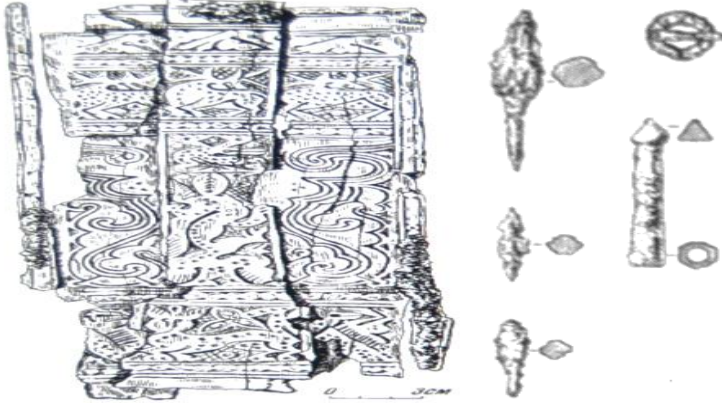

Şekil 12: Güney Sibirya ve Altay Heykellerindeki kılıç ve hançer tasvirleri (Yevtuhova 1952: 111-112).

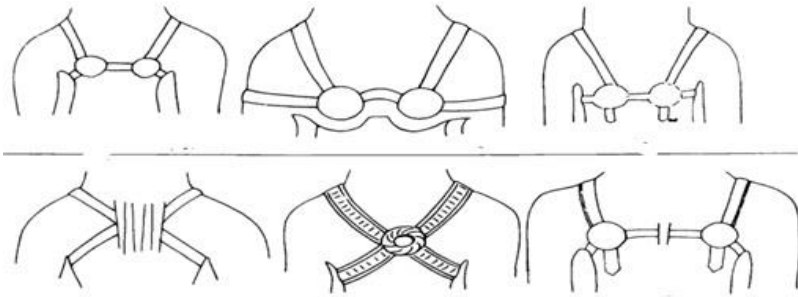
Şekil 13: Kılıç, yay, okluk ve zırh ile tasvir edilmiş Deşt-i Kıpçak Heykelleri (Pletněva 1974: 137, 187, 194).

Belirtildiği üzere Deşt-i Kıpçak heykelleri silah çeşitliliği açısından zenginlik göstermektedir. Bunlar arasında belin sağ tarafında bulunan ve üzerlerinde zengin desenler barındıran okluklar dikkat çekmektedir (Simonoviç 1956: 105). Oklukların yapımında kullanılan malzemenin kayın veya söğüt ağacı kabuğu ya da üzeri süslenmiş kemik olduğu bilinmektedir (Horváth 1989: 74-75; Ögel 1991: 293). Arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan malzeme de taş heykel tasvirlerini destekleyici niteliktedir. Nitekim Deşt-i Kıpçak'ta Kamenska bölgesinde ağaçtan veya kabuktan aşağı doğru genişleyen şekilde yapılmış okluk bulunmuştur. İçinde uçları tamamen oksitlenmiş oklar ve ok uçları, beraberinde okluğun asılması için tokalar, halka ve demir zincir kalıntıları mevcuttur. Okluk kemik oyma sanatının en güzel örneklerinden birini oluşturur. İncelikli bir tasarım ürünüdür. Bitki desenleri ve geyik figürleri ile süslenmiştir (Simonoviç 1956: 104-105).

Şekil 14: Kamenska mezarlığında bulunan okluk ve ok uçları
(Simonoviç 1956: 101, 104).

Mücadeleler sırasında askerlerin silahların yanı sıra kendilerini korumak için bir takım araç ve gereçlere ihtiyaçları vardır ki bunlar içinde belki de en başta zırh gelmektedir. Deşt-i Kıpçak'ta genelde hafif bombeli ancak üzerleri düz biçimde hazırlanmış ya da üzerleri zengin süslemelerle bezenmiş göğüs kemerleri ve metal zırhların önemli koruyucu parçalar olarak kullanıldığı taş heykel tasvirlerinden anlaşılmaktadır. Söz konusu plakalar göğsün olası darbelerden korunması amacıyla hizmet etmiştir. Kemerler, zırhın bedene sabitlenmesine yardımcı olmaları için kullanılmıştır (Feodorov-Davidov 1966: 175). Taş heykellerin incelenmesi sonucunda göğüs kemerlerinin bağlanma biçimlerinin birbirinden farklı olduğu görülmüştür. Omuzların üstünden koltukaltlarına doğru çekilen kemerlerin yanı sıra kol altı yerine hareketi büyük oranda kısıtlayacak ve hatta rahatsızlık verecek biçimde kemerlerin kolun üst kısmından geçirildiği de olmuştur. Söz konusu kemerler sırt kısmında çapraz şekilde dikilmiş ya da yuvarlak bir plaka veya figürlü bir toka ile tutturulmuştur (Pletněva 1974: 26-27).

Şekil 15: Deşt-i Kıpçak'ta kullanılan göğüs kemerleri ve zırhları (Pletněva 1974: 26).

Deşt-i Kıpçak'ta bütün ya da yarım örme zırhlar da kullanılmışlardır. Madenciliğin gelişimi ve demir yataklarının bulunduğu bir coğrafya olması zırh yapımı ve kullanımının yaygın olabileceğini akla getirebilir ancak ağırlığı, taşıma zorluğu ve işin

maliyeti göz önüne alındığında askerlerin tümünün zırh taşımadığını düşünmek daha olası gözükmektedir. Özellikle hükümdarı korumakla görevli muhafız birliğinin mutlaka zırh giydiği belirtilmektedir (Genç 1997: 292; Hudyakov 2002: 472).

Deşt-i Kıpçak taş heykellerinde tasvir edilen askeri malzemeler ile Güney Sibiryada bulunanlar benzerlik taşımaktadır. Özellikle kılıç, zırh ve koruyucu metal plakalara Kazakistan coğrafyasında da rastlanmıştır (Savinov 1984: 116, 118).

Sonuç

Taş heykeller kılık kıyafete dair unsurların yanı sıra silahlar ve günlük eşyalar konusunda sunduğu veriler ile kültür tarihi araştırmaları için öncelikli kaynaklar arasında yer almakta ve çoğu zaman yazılı kaynakların bıraktığı boşlukları doldurma noktasında önemli katkı sunmaktadır. Taş heykel yapma geleneğinin 6-13. yüzyıllar arasında ve dolayısıyla farklı coğrafi sahalarda görülmesi, bir gelişim ve dönüşümü de beraberinde getirmiştir.

6-8. yüzyıl gibi erken dönemleri kapsayan Türkistan, Güney Sibiryada ve Altay taş heykelleri daha sade bir görünüme sahiptir. Gerek giysi gerekse üzerlerinde taşıdıkları eşyalar açısından çok fazla detay içermezler. Oysa zaman içinde bir dönüşüm yaşanmış ve Deşt-i Kıpçak heykelleri gerek teknik gerekse şekil olarak çok daha fazla detayı bünyesinde barındırmıştır.

Taş heykellerin inanç dünyası ile de doğrudan ilişkileri bulunmaktadır. Bu dünya ile öbür dünya arasındaki bağı, mezar yerleri, kurganlar, kurban alanları ama daha da önemlisi taş heykeller somut hale getirmiştir. Söz konusu yerlerin düzenli olarak ziyaret edilmesi ve heykellere gösterilen saygı ile atalar kültü inancının anlamını daha da güçlendirmesi sağlanmıştır.

Kaynakça

- Altınkaynak, E. (2008). “Deşt-i Kıpçak Balbalları”. *Turkish Studies*. 3 (4). 97-119.
- Arslanova, F. H. ve Çarikov A. A. (1974). “Kamennie İzvayaniya Verhnego Priirtışya”. *Sovetskaya Arheologiya*. 1974/3, Moskva: Akademiya Nauk SSSR: 220-235.
- Baykuzu, T. D. (2013). “İslâm Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk”. *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 53 (1). 221-250.
- Belli, O. (2002). “Türkler’de Taş Heykel ve Balballar”. *Türkler-III*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 913-914.
- Belli, O. (2003). *Kırgızistan’da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Berejinskiy, V. G. (2004). “Kostum Polovetskogo Voina”. *İstoriya*. 1, 34-47.
- Çarikov, A. A. (1979). O Lokalnih Osobennostyah Kamennih İzvayaniy Priirtışya, *Sovetskaya Arheologiya*, 2: 179-190.
- Çoruhlu, Y. (2013). *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar-Orta ve İç Asya’nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Dode, Z. V. (2001). *Srednevekoviy Kostum, İzdatelskaya Firma “Vostochnaya Literatura” Rossiyskaya Akademiya Nauk, Moskva*.
- Feodorov-Davidov, G. A. (1966). *Koçevniki Vostochnoy Evropı Pod Zoloto Ordunskih Hanov*, Arheologičeskie Pamyatniki, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta.
- Genç, R. (1997). *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gorodtsov, V. A. (1907). *Rezultati Arheologičeskih İssledovaniy V Bahmutskom uezde Ekateriposlavskoy Gubernii*, Trudı XIII Arheologiya syezda T. 1, Moskva.
- Gömeç, S. Y. (2014). *Eski Türk Ordusunun Genel Mahiyeti, Türk Tarihinden İzler I*, Ankara: Berikan, Yayınları 67-88.
- Graç, A. D., (1961). *Drevneturkskie İzvayaniya Tuvı, Po Materialam İssledovaniy 1953-1960*, Moskva.
- Guguev, Yu. K. (2012). *Polovetskoe Svyatilişe Na Severskom Dontse (Problema Rekonstruksii Pervonaçalnogo Vida Kultovogo Kompleksa)*, Trudı Po Arheologii Stepı Evropı V Epohu Srednevekovya, Tom 10 Polovetskoe Vremya, Donetsk: Donetskıy Natsionalnyıy Universitet.
- Gurkin, S. V. (1987). *Polovetskie Svyatilişa S Derevyannımı İzvayaniyami Na Nijnem Donu*, *Sovetskaya Arheologiya*, 1 İzdatelstvo Akademiya Nauk SSSR: 100-109.
- Gurkin, S. V. (1989). *K Voprosu O Sematike Polovetskih Svyatiliş, İstoriko-Arheologičeskie İssledovaniya V. r. Azove İ Na Nijnem Donu V 1988 Godu (Tezısı Dokladov K Seminaru) r. Azov 1989* (http://Annales.info/life/iaand89-htm#_Toc132380708), (Erişim Tarihi: 10.12.2016).
- Horváth, A. P. (1989). *Pechenegs, Cumans, İasians: Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapeşte: Kner Printing House.
- Hudyakov, Y. S. (2002). *Eski Türklerde Silah*, (D. Atmaca, Çev.), *Türkler*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 468-477.

- İbn Fazlan, (1995). *Seyahatnâme*. (R. Şeşen, Terc.), İstanbul: Bedir Yayınları
- İvanov, V. A. (2000). “Ubranstvo Kostuma Srednevekovih Koçevnikov Evrazii”, *Kultura Stepey Evrazii Vtoroy Polovini I Tısayaçetiyı N. E. (iz istorii kostuma)*, Tezisi Dokladov III Mejdunarodnoy Arheologičeskoj Konferentsii 14-18 Marta 2000, Samara.
- Kızlasov, L. P. (1964). “O Naznaçenii Drevneturkskih Kamennih İzvayaniy, İzobrajajuşih Ludey”, *Sovetskaya Arheologiya*, Moskva: Akademiya Nauk SSSR: 27-39.
- Koca, S. (2002). “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı”, *Türkler*, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye, Yayınları 823-844.
- Krasilnikov, K. İ. L. İ. Telnova, (2000). “Polovetskie İzvayaniya Srednego Podontsovyı: Tipologiya, Evolutsiya, Hronologiya (Po Materialam Kollektiy Luganskoy Oblastı)”, *Trudi Po Arheologii Stepi Evropı V Epohu Srednevekovya*, T. 1, Donetsk Donnu: Donetskij Natsionalny Universitet Yayınları 227-244.
- Nizami G. (2004). *İskendername-Şerefname*. (Abdullah Şaiq, Çev. Bakı: Lider Neşriyyat.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*, (Birleştirilmiş 3. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1991). *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, (4. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pilipçuk, Y. V. (2013). “Polovetskie Babı” Kak İstoçnik Po Sotsialnoy İstorii Kıpçakov”, *Kazak Orkenietı Kazahskaya Tsivilizatsiya The Kazakh Sivilization*, No: 3 (52), Almatı: 57-68.
- Pletnëva, S. A. (1974). *Polovetskie Kamennie İzvayaniya*, Moskva: Sovetskaya Arheologiya Institut.
- Pletnëva, S. A. (2003). *Koçevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekovya IV-XIII veka, İzdatelstvo Voronejskogo Gosudarstvennogo Universiteta*.
- Prokofyev, P. V., T. E. Prokofyeva, (2012). *Dva Kompleksa S Polovetskimi Statuyami Na Reke Kundruçyev*, *Trudi Po Arheologii Stepi Yevropı V Epohu Srednevekovya*, Tom 10 Polovetskoe Vremya, Donetsk: Donetskij Natsionalny Universitet. s. 95-116.
- Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm* (A. Kazancıgil, Çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Rubruk, W. (2001). *Moğolların Büyük Hanna Seyahat 1253-1255*, (E. Ayan, Çev.), İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Savinov, D. G. (1984). *Sibirskie Realii Polovetskih Kamennih İzvayaniy*, *Arheologiya Yuga Sibiri İ Dalnego Vostoka*, Novosibirsk: 115-122.
- Simonoviç, E. A. (1956). *Pogrobeniya X-XII vv. Kamenskogo Mogilnika, Kratkie Soobşeniya İstituta İstorii Materialny Kulturi*, Vıp LXV, 1956 god, Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya, (1981). *Arheologiya SSSR*, Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Şvetskov, M. L. (1979). *Polovetskie Svyatilişa*, *Sovetskaya Arheologiya*, 1 Moskva: Akademiya Nauk SSSR: 199-209.
- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Simurg.

- Tobiasz, A. G. (2013). *Monumental Polovtsian Statues in Eastern Europe: the Archaeology, Conservation and Protection*, London: Versita.
- Tryajarski, E. (2012). Türkler ve Ölüm (H. Er, Çev.), İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Veselovskiy, N. İ, (1915). *Sovremennoe Sostoyanie Voprosa O "Kamennih Babah" İli "Balbalah"*, Zap. İmp. Odesskogo ob-va İstorii İ Drevnostey, T. XXXII, Odessa.
- Yevglevskiy, A. V.-N. M. Danilko, (2012). *Kultoviy Kompleks Polovetskogo Vremeni Na Praboberejye Dnepra, Trudi Po Arheologii Stepi Yevropı v Epohu Srednevekovya*, T.10 Polovetskoe Vremya, Donetsk: Donetskıy Natsionalnıy Universitet, Donetsk. s. 117-134.
- Yevtuhova, L. A. (1952). *Kamennie İzvayaniya Yujnoy Sibiri ve Mongolii*, T.1, Moskva: Materialı i İssledovaniya Po Arheologii Sibiri.
- Yılmaz, A. (2005). "Baba mı, balbal mı yoksa bediz mi?". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 2(4). Ankara: 206-214.
- Yusipova, R. R. (2006). *Yeni Türkçe-Rusça Sözlük*, İstanbul: Multilingual Yayınları.